

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԶԲՕՍԱՆԻՔ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՅԻ

Der Ort, wo Schüler und Lehrer eben jetzt stehen, ist der Punkt, von wo man sich orientiren und seinen Gesichtskreis in Gedanken ausbreiten soll. Niemals darf die Sinnliche Anschauung übersprungen werden, wenn sie von selbst die Anknüpfungspunkte darbietet.

HERBART.

(Այն տեղը, ուր աշակերտներ և ուսուցիչներ հենց այժմ կանգնած են, այն կէտն է, ուստից պէտք է մարդ դիտէ և իւր հայեցողութեան շրջանը մաքուր բնդարձակէ: Երբէք չը պէտք է զգայարանական դետողութիւնից դուրս թռչել, եթէ նա ինքը բաւարար է):

ՀԵՐԲԱՐՏ:

I.

Մեզանից ով չը գիտէ, որ մարդու ծննդեան տեղը մեծ ազդեցութիւն ունի նորա մտաւոր կեանքի վերաւ, Հոմերոսի ժամանակներից սկսած մինչև այսօր երգում են բանաստեղծներն հայրենիքի գովեստով: Պատմագիրներն անգամ աշխատում են ապացուցանել այն ազդեցութիւնը, որ գործել է ծննդավայրն այս կամ այն հերոսի մտաւոր շրջանի, զգացմունքների և կամքի վերաւ: Ֆիլոսոֆաները նաև լիտ չեն մնացել իրանց զուտ հոգեբանական կարծիքներն արտապատելու: Սակայն մանկավարժութիւնն այն ժամանակ է հասկացել այդ իրողութեան ճշմարտութիւնը, երբ այդ լաճախ արտապատել են բանաստեղծներն և պատմագիրները, երբ սկսել են ֆիլոսոֆաների ընդհանուր սկզբունքները մասնաւորել: Կոմենիոսը,

Պետականացիք, Դիտերերեք, Հերբարտը, Յելլերն և ուրիշ մանկավարժական հեղինակութիւններ համոզմունքով են շնչոտում ծննդեան տեղի նշանակութիւնը մարդկութեան կրթութեան համար, և այսօր ոչ մի հասկացող ուսուցիչ անգամ չէ կասկածում այդ իրողութեան ճշմարտութեան վերաբերեալ:

Այժմ տանք մեզ հետեւեալ հարցը.— ինչի՞ մէջ է կաշնուում ծննդեան տեղի ազդեցութիւնը մանկան մտաւոր շրջանի զարգացման և նորա սահուն ընթացքի վերաբերեալ:

Մարդս աշխարհ գալով, սկսում է իւր հոգու բովանդակութիւնը զարգացնել, հարստացնել ծննդեան տեղի ընդթիւնով: Այդ վերջինն առկա է տալիս հազարաւոր գրգիռներով, որոնք զգալարանքների միջոցով մարդու հոգուն են հասնում: Սակայն հոգին դէպի այդ հում նիւթն անտարբերութեամբ չէ վերաբերում, այլ սկսում է մշակել. գրգիռներից զարձնում է զգալութիւններ և այդ վերջիններից՝ մտապատկերներ, իսկ մտապատկերների փոխադարձ շարաբերութիւնից լառաշացնում է զգացումներ, ցանկութիւններ, ձգտումներ, կամք և այլն ¹⁾: Դեռ այդ բաւական չէ. ծննդեան տեղից ստացած մտապատկերներն աւելի նշանաւոր դեր են խաղում, ըստ որում երաշխաւորում են նոր մտապատկերների ընդունելութիւնը, որից և մեծ կախումն ունի հոգու ապագայ եռանդուն կեանքը:

Ծննդեան տեղի մտապատկերներն, որոնք իսկապէս հոգու առաջին հիւրերն են, աչնայլիս ամուր տեղ են բռնում հոգու մէջ, որ նորա հաստատուն հիմքն են կազմում: Այլ տեսակ անկարելի է, ըստ որում մանուկն աչն առարկային իւրաքանչիւր քաղափոխում հանդիպելով, որից մտապատկեր է ստացել և այդ վերջինը չաճախ վերարտադրելով, այսինքն՝ ի գիտակցութիւն ածելով, ամրացնում է իւր հոգու մէջ: Բացի այդ պէտք է նաև աչքի առաջ ունենալ այն հանգամանքն, որ մարդուս կեանքի ոչ մի պարբերութեան մէջ գրգիռներն աչնպէս ուժեղ չեն, ինչպէս նորա մանուկ հասակում. աչն բանը, ինչ որ հասակն առած մարդու աչքերից աննկատելի կերպով սլանում է առանց հետքեր թողնելու, ըմբռնում է մանուկն իւր սուր և կալծակի նման վառւելուն աչքերով և իւր հոգու մէջ տեղ տալիս:

Սակայն իւրաքանչիւր փորձառու ուսուցչի քաջ չափնի է, որ երեխաների ծննդեան տեղից ստացած և իրանց հետ դպրոց բերած մտաւոր աշխարհի բովանդակութիւնն անկատար և անգոհացուցիչ է: խօսքս վերաբերում է գլխաւորապէս քաղաքի երեխաներին, թէև նոքա իրանց հետ աւելի հարուստ մտաւոր պաշար են դպրոց բերում քան գիւղական երեխաները. առաջինները վեց տարեկան հասակում անգամ աչնայլիս մտապատկերների տէր են լինում, որ գիւղացին գուցէ հազիւ ձեռք բերէ իւր

1) Համեմատել՝ «Ueber Apperception» Dr. Karl Lange.

ամբողջ կեանքի ընթացքում իսկ միթէ դժբա պէտք է լինին քաղաքացի մանկան հոգեկան դարգացման սկզբնական ճիւղին, որից և դասատուութիւնը պէտք է սկսէ, եթէ վերջինը հիմնւած է հոգեբանութեան ճշմարիտ սկզբունքների վերաւ: Տարաբաղդարար, ստիպւած ենք բացասական պատասխան տալու, ըստ որում բազմակողմանի քաղաքն մանկան աշխարհի մեծ քանակութեամբ մտքի ճիւղ է տալիս, որ նորա թարմ հոգին չէ կարողանում ալդ բազմատեսակ ճիւղին իշխել և ապա մշակել: Հէնց ալդ հիման վերաւ քաղաքացի մանկան մտապատկերների մեծամասնութիւնը թույլ ու մութն է: Բացի դորանից, նա հազիւ է ունենում մտապատկերներ աշխարհի առարկաներից, որոնք լաճախ դասատուութեան ճիւղն են կազմում: Միթէ քիչ է պատահում, որ քաղաքացի մանուկն անտառ, գետ, դաճաղան բոլսեր և կենդանիներ, մարդու ամենահասարակ և պարզ դրաղմունքն և ալ դասատուութեան համար անհրաժեշտ ճիւղերն տեսած չը լինի: Թէ ո՛ր աստիճան փոքր է քաղաքացի երեխաների ալդ վերուկիշալ առարկաներից ստացած մտապատկերների թիւը, պարզ ցոյց են տալիս մեզ 1869 թւականին Բերլինի դպրոցներում տեղի ունեցած քննութիւններն: Քննութեան հաշիւց երևում է, որ երեխաներից 70% չեն տեսել արեգակի մասը մտնելն, 54% առաւօտեան արշալոյսն, 75% կենդանի ճաղատակ, 66% դիւղ, 67% տար, 89% գետ և ալն: Ուրեմն անհրաժեշտ է մանկան ծննդեան տեղից ստացած մտապատկերների չրջանը լուծել և լաճացնել: Ալդ դպրոցի գործն է. նա պէտք է մանկան հոգու անկատար բովանդակութիւնն ամբողջացնէ սխառնատիկաբար նոր ճիւղ մատակարարելով: Դպրոցն պէտք է շարունակէ ալն, ինչ որ կեանքն երեխային դպրոց մտնելուց առաջ սկսել է սալ, ալսինքն՝ նա պէտք է ընտանիքի դրած հիմքի վերաւ նոր չինութիւն կառուցանէ:

Դուցէ շատերն նկատեն, թէ մանկան ծննդեան տեղից ստացած մտաւոր չրջանի դարգացումն՝ ալսպէս անուանեալ (դիտողական դասի) (Anschauungsunterricht) կամ հայրենագիտութեան (Heimathskunde) գործն է: Առաջինը լաճախ զբաղւում է դպրոցի մէջ գտնուող առարկաների բացատրութեամբ, իսկ դպրոցից դուրս առարկաների մասին խօսելիս բաւականանում է միայն անշուշտ նկարներով, որոնք կեանքի մի ակնթարթի ալս ու ալն պատկերն են ներկայացնում: Երկրորդը սկսում է իւր գործը լաճախ հպեացքներից, և դուցէ նշանակութիւն ունենար, եթէ նորա դասատուութիւնը ստորին դասարաններում չը սահմանափակէր: Եթէ ընդունենք, որ «հայրենագիտութիւնը կարող էր նշանակութիւն ունենալ և կը համապատասխանէր իւր կոչմանն, ալնու ամենաշիւս զուտ հոգեբանօրէն քննելով՝ կը դանենք նորա մէջ մանկավարժական սկզբունքների հակասող տարրեր: Ալդ վերջիններն նորա մէջն են կալանում, որ հայրենագիտական մտքի չրջանը չէ կարող միանալ, ճիշդ չարաբերութեան մէջ մտնել մատակարարած նոր ճիւղի հետ, ըստ որում «հալ-

րենագիտութիւնը» շատ բան է իւր մէջ պարունակում, որ 6 կամ 7 տա-
րեկան մանուկը դեռ չէ կարող հասկանալ:

Դուք էլ շատերն այն կարծիքի լինին, թէ մանուկներին ծննդեան տե-
ղի առարկաների հետ աստիճանաբար ծանօթացնելը ծնողաց գործն է:
Յիրաւի, վերոյիշեալն իւր մէջ պարունակում է ճշմարտութիւն, սակաւն
տարաբաղդաբար փորձը ցոյց է տալիս, որ մենք չը պէտք է միայն չղա-
ներս ընտանիքի վերալ դնենք: Զիշդ ևն լուծիր խօսքերն վերջինիս
վերաբերմամբ իւր «Sendschreiben an die Bürgermeister und Rath-
sherrn» երկի մէջ.— Ընտանեկան կրթութեան իւր նպատակին չը հասնելն
ունէ իւր պատճառներն: Առաջին՝ կան ծնողներ, որոնք ոչ առաքինի և
ոչ էլ ազնիւ են, որ իրանց զաւակներին լաւ կրթութիւն տան. չը նախելով որ
նոքա կարող էին ընդունակութիւն ունենալ կրթութեան գործի մէջ: Երկրորդ՝
ծնողներ իմեծամասնութիւնը, ցաւօք սրտի պէտք է ասել, անընդունակ է, ըստ
որում նա բոլորովին դադարաւ չ'ունի դաստիարակութեան վերալ: Երրորդ՝
ընդունենք, որ ծնողներն ընդունակ են և մեծ բաղձանք ունին իրանց զա-
ւակներին կրթելու, սակաւն գործի տէր մարդիկ լինելով, ժամանակ չ'ու-
նին: Առաջին երկու նկատողութեանց վերաբերմամբ պէտք է ասել, որ
ալժմ ընդհանրապէս աւելի բարւոքած վիճակի մէջ ևնք գտնուում, նոյնը
չէ ինչ որ 1624 թւականին էր: Իսկ ինչ երրորդ կէտին է վերաբերում,
ընտանիքների մեծամասնութիւնը, գոյութեան համար պատերազմելով, ան-
ուշադիր է թողնում զաւակների դաստիարակութիւնը:—Վերեւ տողերից
երևում է, որ մի ճշմարիտ կրթական դաստաւութեան համար ծննդեան
տեղից հարուստ նիւթ մատակարարելու համար՝ չը պէտք է մեծ չղս
դնենք թէ հարեճագիտութեան և թէ ընտանիքի վերալ: Ապա ինչի վե-
րալ պէտք է չղս դնենք: Դորա պատասխանը կարող ենք Զալցմանի
«Ameisenbüchlein» գրքի մէջ գտնել, որտեղ նա այն միտքն է լալտնում,
թէ բնագիտական դաստաւութիւնը պէտք է ճշմարիտ դիտողութեան վե-
րալ հիմնւի. սակաւն չէ կարելի ձին, գոմէշն, եղն ու ալ կենդանիներ դա-
սատուն բերել: «Որովհետեւ մենք չենք կարող կենդանիներն երեխաների
մօտ բերել, ասում է նա, ուստի պէտք է երեխաներին կենդանիների
մօտ տանել»: Այս գաղափարից պէտք է ենթադրենք հետեւալը. որովհե-
տեւ ուսուցիչն անկարող է մանկան ծննդեան տեղի առարկաների մեծ
մասը դպրոց բերել, ուստի պէտք է նա սանիկներին ալք առարկաների
մօտ տանէ, որպէս զի նոքա ալք վերջինները դիտեն և դոցանից ստացած
հոգեկան պատկերներն, որպէս ամենաճիշդ ճանապարհով ձեռք բերած
մտաւոր հարստութիւն, իրանց հետ ուսումնարան բերեն:

Մենք պէտք է լաճախ դպրոցը թողնենք և մեր սանիկներին առաջնոր-
դենք դէպի ծննդեան տեղի չըջակալքն, որպէս զի նոքա իրանց սուր աչքերով
դիտեն այն, ինչ որ լիտու սխտեմատիկաբար դպրոցում պէտք է աւանդւի:
Մի խօսքով՝ պէտք է դպրոցական զբօսանքների ձևաւարկենք:

Մինչև այժմ խօսելով ընդհանրապես ծննդեան տեղից ստացած մտապատկերների մասին, տեսնենք դպրոցական դրօսանքի նշանակությունը այս կամ այն առարկայի աւանդութեան համար:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԶԲՕՍԱՆՔԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԴԱՍԱՏԻՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ:

ա. Աշխարհագրութիւն:

Ի՞նչ նիւթով պէտք է ուսուցիչը վերլուիչաւ առարկայի դասատուութիւնը սկսէ: Աշխարհագրութեան դասի սկզբնական նիւթը պէտք է ծննդեան տեղը մատակարարէ: Այդ միտքն առաջին անգամ արտայայտել է Ռուսոն. Պարզ է, որ այդ հոգեբանական ճիշդ որոշումն պէտք էր նորագոյն մանկավարժութեան մէջ աւելի ազդու շնչուէր, ըստ որում Ռուսօյի ժամանակի հոգեբանութիւնը ժամանակակից հոգեբանութիւնից շատ հեռու է. այն՝ ինչ որ մի քանի դար սորանից առաջ պատահմամբ արտասանել է այս ու այն մանկավարժներից՝ ալսօր կարելի է հոգեբանական վերլուծման (Psychologische Analyse) ենթարկել: Ուրեմն ինչու համար պէտք է աշխարհագրութեան առաջին նիւթը ծննդավայրը լինի: Դասատուութեան նպատակն է գաղափարներ տալ սանիկներին, իսկ գաղափարներ ձեռք բերել կարելի է հալեացքների միջոցով: Աշխարհագրական գաղափարներ ստանալու համար պէտք է հալեացքներ ունենալ, իսկ հալեացքներ չիւթը կարող է միայն ծննդավայրը լինել:

Աշխարհագրութեան դասը կարող է հեշտութեամբ, ուսուցչի հոգեբանական տղիտութեան պատճառով, լսկ անուշների կամ թղթի աշխարհագրութեան փոխադրել, եթէ նա իւր հաստատ «արխիմեդական կէտը» սանիկի ծննդեան տեղում չ'որոնէ: Երեակալեցէք, թէ ի՞նչ մեծ պահանջողութիւններ է անում աշխարհագրութեան դասաւանդութիւնը սանիկի մոտաւոր գործունէութիւնից: Սանիկը պէտք է հոգեպէս փոխադրւի հազարաւոր մղոններ հեռու իւր ծննդեան տեղից օտար երկիրներ, նա պէտք է ուսուցչի առաջնորդութեամբ թափառէ անծանօթ քաղաքներ, տէրութիւններ՝ այդ վերջինների ընակիչների, նոցա զբաղմունքների և սովորութիւնների հետ ծանօթանալու համար: Նա պէտք է նոր և հին աշխարհի մէջ գտնուող ձիւնապատ սարերից մտապատկերներ ստանալ: Նա պէտք է մինչև անգամ երկրագունդս հոգեպէս թողնէ՝ երկնքի աստղերը դիտելու համար: Ուրեմն պարզ է, որ աշխարհագրութեան դասն սանիկի երեակալութեան գործունէութիւնից մեծ պահանջողութիւններ է անում: Նոյնպէս պարզ ցուց է տալիս մեզ հոգեբանութիւնը, որ այն տարրերն, որոնցից երեակալութեան մտապատկերներն են չառաջանում, մանուկը պէտք է հալեացքների ձևով ունենալ իբրև մոտաւոր հարստութիւն: Այն ժամանակ

միայն կարող է նա աշխարհագրութեան դասի ժամանակ ուսուցչի ասածը հասկանալ, եթէ ուսուցչի մատակարարած նոր նիւթը նորա մտքի շրջանի մէջ ազդակից տարրեր է գտնում: Ծննդեան տեղի գետինն և երկինքը կաղմում են ան հիմնաքարը, որի վերապէտք է աշխարհագրութեան գոյն-զգոյն շինութիւնը կանգնեցնել: Եթէ աշակերտը զուրկ է աղբ վերոյնշեալ հիմնաքար կաղմող նիւթից, եթէ նա չ'ունի իւրացուցողական մտապատկերներ, ան ժամանակ նա ուսուցչի ամենակենդանի դասախօսութիւնն անգամ չէ կարող հասկանալ: Եթէ մինչև անգամ ուսուցչին իւր ձեռքի տակ ունենալ ամենագեղեցիկ քարտէզներ, ուղիւփներ և գլոբուսներ, աշակերտն կ'իւրացնէ նորա ասածներն, որպէս միւռած խօսքեր:

Կարլք չը կալ ապացուցելու, որ ծննդեան տեղի աշխարհագրութիւնը միմիայն կարելի է սխտեմատիկաբար կրկնող զրօսանքները միջոցով սովորել: Ուստի մենք՝ ուսուցչինքս՝ պէտք է ծանօթացնենք սանիկներին նոցա ծննդեան տեղի բնութեան, առաջնորդենք նոցա ծննդեան տեղի անտառները, ձորերը, հովիտներն և արտերն, դիտենք սարերի ուղղութիւններն, գետերի հոսանքը. բարձրանաք սարեր և անտեղից նայենք անտեսարանին, որ աղբ բարձրութիւնից բացւում է մեր առաջ: Մի խօսքով՝ ծանօթացնենք սանիկներին ան բոլորի հետ, ինչ որ ծննդեան տեղի բնական հարստութիւնն է կաղմում. բացի դորանից, այս բնական ճանապարհով կարող է սանիկը ձեռք բերել զանազան աշխարհագրական գաղափարներ: Մի ուրիշ անգամ պէտք է թափառենք ծննդեան տեղում գտնող մի փոքրիկ գետակի շրջակայքն, գնանք ուղղակի հոսանքի դէմ՝ նորա աղբիւրն գտնելու համար, բոլոր ժամանակ աչքի առաջ ունենալով նաև ան բարձրութիւնն, որի վերապէտք կանգնած ենք: Վերջապէս քննենք գետակի նըշանակութիւնը շրջակայքի համար: Այցելենք մի փոքրիկ լճակ՝ աշակերտներին գաղափար տալու համար կղզու, թերակղզու, խորշի և ալիոց մասին: Մեր քաջերն ուղղենք նաև դէպի հայրենեաց հողի սարոտ և աւաղոտ կողմերն, որպէս զի աշակերտները ձեռք բերեն իւրացուցողական մտապատկերներ՝ ճանապատ, սարոտ երկիրներ ըմբռնելու համար: Չը մոռնանք նոյնպէս խուլ անտառներ մտնել՝ աշակերտներին կողմնացուցի գործածութիւնը սովորեցնելու համար: Նաև պէտք է, ձմեռ ժամանակ, երբ ամբողջ երկիրն ձիւնով պատած է, սարեր բարձրանալ բնութիւնը դիտելու համար. որպէս զի աշակերտներն իւրացուցողական մտապատկերներ ունենան հիւսիսային սառնամանիք երկիրների աշխարհագրութեան դասաւորութեան համար:

բ. Պատմութիւն:

Գուցէ շատերը կարծեն, թէ դպրոցական զրօսանքները պատմութեան դասի համար բոլորովին նշանակութիւն չ'ունին, ուրիշ բան է աշ-

խարհագրութեան դասն, որը մեծ մասամբ աշխարհիս արտաքին տեսութեան հետ գործ ունի։ Այդ կարծիքը կարող էր ճշմարիտ լինել, եթէ պատմութեան ներքոյ հասկանալինք լոկ թւարի, իշխանների, պատերազմների անունների ժողովածու, որի նպատակն լինէր աշակերտներին ուսուցանել, թէ այս թւականին վախճանւոց այս ինչ թագաւորն, նորանից չտող գահ բարձրացաւ նորա այս ինչ որդին, ալդ վերջինը միմիայն որսորդութեամբ էր պարապում և ալին։ Ճիշդ է, որ մի ապալիսի պատմութեան համար դպրոցական զբօսանքը նշանակութիւն չ'ունի։ Սակայն ուրիշ բան է, եթէ պատմութիւնն իրան նպատակ դնէր հետեւեալ հարցին պատասխանելու. ո՞րն է այն ուղին և որո՞նք են այն փաստերն, որոնց միջոցով մարդկութիւնը ներկայ կենցաղակրթական (կուլտուրական) աստիճանին է հասել.— Այն ժամանակ միայն կարող են դպրոցական զբօսանքները կարևոր լինել պատմութեան դասի համար։ Ուսուցչի պատմածը պէտք է սանիկի վերաջ ալնպէս աղղէ, որ ալդ վերջինը զգալ իրան ալն դարում, այն ժամանակամիջոցում, երբ այս կամ այն պատմական անցքը տեղի է ունեցել։ Մի խօսքով, ուսուցչի պատմածը պէտք է սանիկի սրտի մէջ առատ զգացումներն աղբիւր բանալ։ Իսկ զգացումներ լաւաջացնելու համար կարևոր է վերոյիշեալի կատարեալ իւրացուցումն։ Ուստի աշակերտը պէտք է առաջուց շատ բան տեսած և լսած լինի, որ կարողանալ նոր նիւթն իւրացնել։ Սակայն փորձը ցոյց է տալիս, որ քաճախ մանկանց փորձնական չբանը նեղ է, նոքա չ'ունին պատմական նիւթի համար իւրացուցողական մտապատկերներ։ Օրինակի համար՝ ի՞նչպէս ըստանալ քաղաքացի մանուկն կենդանի պատկեր նահապետական աշխարհի սլարդ, միակողմանի կեանքից, քանի որ նա ոչ մի ժամանակ չէ տեսել գիւղական այն հասարակ ու պարզ ընտանիքն, որը հարիւրաւոր տարիների ընթացքում իւր բնաւորական կեանքը փոփոխութեան չէ ենթարկել։ Քանի որ նա չէ տեսել հովիւն իւր հօտը կանաչ սարերում տրածացնելիս, որն իւր կեանքի մեծ մասը անմարդաբնակ սարերի, հովիտների վերայ է անցկացնում, որն կարծես թէ ալնտեղ իրան աւելի ուրախ և բաղդաւոր է զգում և որի անկեղծ բարեկամն է իւր փալտեալ սրինդը։

Ուստի պէտք է մանուկներին առաջնորդել քաղաքից դուրս գիւղեր, որպէս զի գաղափար ստանան գիւղական պարզ կեանքից։ Բացի ալդ, դպրոցական զբօսանքի միջոցով կարելի է հին արձաններ, քանդակագործութիւններ, աւերակներ դիտել, որոնք անցնալի ճիշդ պատճէնն են ներկայացնում, ուստի և կարող են որպէս իւրացուցողական մտապատկերներ ծառայել։ Ծննդեան տեղում դաճող աւերակներին պէտք է զբօսանքի միջոցով ծանօթանանք, ըստ որում դոքա կարող են սանիկին գաղափար տալ ծննդեան տեղի փառաւոր անցեալից և դասաւորութեան ժամանակ ալդ երկրի պատմութիւնը անցնելիս՝ նոքա աւելի զգացումներով կ'ընդու-

նեն ալդ վարի անցեալը: Նոյն զբօսանքը պէտք է նաև քաղաքի մէջ ա-
նել, եթէ ահետեւ գտնուում են պատմական թանգարաններ: Սակայն վեր-
ջինի առարկաների վերաւ ընդհանուր հալեացք ձգելուց չը պէտք է բաւա-
կանանանք, ալ իւրաքանչիւր առարկայ ճիշդ ուսումնասիրենք:

Եթէ ծննդեան տեղի հարուստ պատմական նւթին աշակերտը լաւ
ծանօթ է, ապա և աւելի հաստատ կ'ըմբռնի միջազգային բաղմակողմանի
պատմական նւթը:

գ. Բնագիտութիւն:

Դասաւորութեան ոչ մի առարկայի համար դպրոցական զբօսանքն
ալեքան օգտաւէտ չէ, որքան բնագիտական առարկաների համար: Դա ու-
պացուցման կարօտ չէ, ըստ որում իւրաքանչիւր հասկացող ուսուցիչ
իւր գործնական ասպարիզում լաճախ դրացած կը լինի խօսքերիս ճշմար-
տութիւնը: Նախ բաղմաթիւ առարկաներ միմիայն կարելի է բնութեան
մէջ դիտել, որովհետեւ ալ վերջիններն, իրանց մեծութեան պատճառով, ան-
կարելի է դպրոց բերել: Սրինակի համար՝ սօսի ծառի տերեւներ, ճիւղեր և
ալն կարելի է դաստառնը դիտել, իսկ ընդհանրապէս հսկայական սօսու
մասին զաղափար ունենալու համար պէտք է տեսնել բնութեան մէջ: Դըպ-
րոցում բացակայ է նաև թէ բոլսի և թէ կենդանու կեանքն, որ միմիայն
դրսում կարելի ուսումնասիրել: Մի անշունչ թռչուն կամ բզէզ ներկա-
ւացնում է միւզ իւր կեանքի մի որոշ ակնթարթ, մենք տեսնում ենք ալն-
պէս, ինչպէս նոքա կարող են մի որոշ ժամանակի տարածութեան մէջ
լինել, իսկ ալդ պատկերից չենք կարող քաղել նորա կեանքի «պատմու-
թիւնը»: Մարդ չէ կարող հաստատել, թէ ալս ինչ բոլսը ճանաչում է, ե-
թէ նա բոլսի կեանքի մի պարբերութիւնն է տեսել: Իսկ ճանաչելու հա-
մար կարենք է ալդ բոլսի սերմն, աճումն, ծաղիկները, պտուղները դի-
տել: Սակայն դորա համար դպրոցական զբօսանքը մէկ անգամով չը պէտք
է վերջացնել, ալ լաճախ կրկնել:

Բաց դպրոցական զբօսանքի դիւաւոր նշանակութիւնը բնագիտու-
թեան դասերի համար նորա մէջն է կալանում, որ սանիկը հնչտութեամբ
կարող է գիտակից լինել՝ թէ բնութեան մէջ աննպատակ ոչինչ չը կայ և
նորա իւրաքանչիւր արդիւնքն մի զգալարանական ամբողջութեան մասն
է կազմում: Դպրոցական զբօսանքների միջնորդութեամբ կարելի է աշա-
կերտին ցոյց տալ թէ մարդագետիններում ալ բոլսեր են բուսում՝ ան-
տառներում՝ ալս դաշտերում՝ ալս և օդից, լուսից, ջրից, ջերմութիւ-
նից, խոնաւութիւնից կախումն ունի մի կրկրի կենդանիների և բո-
սերի դարգացումն:

Մի քանի խօսք նաև հանքարանութեան վերաբերմամբ: Ինչպէս

անշունչ է ուսուցչի խօսքը մի ժառուի կազմութեան և աղբիւրներէ վերաբերող ունեցած ջրի բնաւորական և մեքենայական ազդեցութեան մասին. բայց ինչպիսի խոր արմատներ է ձգում, երբ աշակերտը վերադարձնալը սխառմատիկաբար անցնելուց առաջ՝ ինքն անմիջապէս դիտում է ալն ժառու և նորա կազմութեան հիմունքներն իւր հոգեկան աչքերով որոնում է և գտնում:

Վերջապէս դպրոցական դասանքների միջոցով ծննդեան տեղի բնութիւնից ձեռք բերած հոգեկան պատկերները կարող են ամենաամուր հիմնաքարը կազմել օտար երկիրների բնութեան ուսումնասիրութեան համար: Սխալ չէ ասում այս դէպքում Ալեքսանդր Հումբօլտը. «երկրագնդիս իւրաքանչիւր անկիւնի բնութիւնը հսկելու նման ներկայացնում է իւր մէջ ամբողջ բնութիւնը»:

դ. Ուսողութիւն (Mathematika).

Գուցէ ընթերցող հասարակութիւնը կարծէ թէ դպրոցական դասանքներն ուսողական առարկաների դասաւորութեան համար մեծ արժէք չ'ունին: Սակայն փորձը ցոյց է տալիս, որ աղբիւրներէ վերաբերող ունեցած ջրի բնաւորական և մեքենայական ազդեցութեան մասին մտաւոր շրջանի մէջ: Գորա սկզբնապատճառը կարելի է նորա մէջ գտնել, որ աղբիւրական դասաւորութիւնը սկսում է առանց հիմնաւոր աշակերտի փորձնական աշխարհի վերաբերող: Չը պէտք է երկրաչափութիւնը սկսել ըստ գիտնական սխառմաւ կէտի և ուղիղ գծի վերլուծումից, այլ տարածութիւն չափելն է դպրոցական երկրաչափութեան սկիզբն: Սակայն դասատանը չափելու նիւթ չատ քիչ կալ և բացի դորանից, բոլոր աշակերտներն էլ անկարող են մասնակցել, վասն զի դպրոցի տարածութիւնը փոքր է: Ուստի պէտք է նոյնը դպրոցից դուրս փորձել: Միթէ բնութիւնը քիչ նիւթ է տալիս մեղ չափելու համար: Ահաւասիկ ուղիներ, չիւսութիւնների ծառեր, արտեր, մարդագետիւններ: Նախ պէտք է չափել քաղերով, բայց որովհետեւ աշակերտների քաղերը տարբեր են, ուստի նոքա կը փափագին մի որոշ չափ ունենալու: Գործածութեան համար կարող ենք հետներս մի քանի որոշ չափեր վերառնել, օրինակի համար՝ մի սաժէն երկարութեամբ ձող, մի քանի թոկեր, մէկն, դիցուք, մի սաժէն, իսկ միւսն՝ հինգ: Այդ վերջինի միջոցով, ամբողջ դասարանի մասնակցութեամբ, կարելի է մի վերստ տարածութիւն չափել, որը նաև աշխարհագրութեան համար անհրաժեշտ է: Բոլորի թոկով կարելի է ծառերի բունը չափել: Այս դէպքում պէտք է նախ վարժած աշակերտներին հարցնել նորա մտաւորապէս որոշումն, ապա թէ թոկով չափել, որպէս զի ամբողջ դասատունը տեղեկանալ թէ այս կամ այն աշակերտի որոշած թիւն ճիշդ է թէ ոչ:

Նույնպէս պէտք է աշակերտները վարժեն անկիւն չափելում, օրի-

Նախի համար՝ մեծ քարեր, արտերի սահմաններ և այլն: Դեռ երկրաչափութեան սխառնմաստիկական դասատուութիւնը չը սկսած, աշակերտները պէտք է նորա վերացական ֆիզութիւնները բնութեան մէջ լաճախ տեսած և քննած լինին, ըստ որում աշակերտը շատ անգամ երկրաչափական ֆիզութիւնները ալն է կարծում, ինչ որ կաւիճով դատաւարակի վերալ կամ մատիտով իւր տետրակի մէջ նկարած է, սակաւն թէ նա իւրաքանչիւր քալափոխում եռանկիւնների, քառակուսիների, շրջանների է հանդիպում, նա չէ նկատում այդ: Չը պէտք է եռանկիւնու ընդհանուր վերլուծումն աւանդել, եթէ աշակերտն իրականութեան մէջ բաղմամբիւ եռանկիւններ չէ տեսել. նոյնը վերաբերում է նաև միւս երկրաչափական մարմիններին:

Չբոսանքները կարող են լաճախ թւաբանական խնդիրների վերլուծման առիթ տալ: Թող լինէ ընթերցողը, որ իւրաքանչիւր ժողովածուի հարկաւոր թւաբանական խնդիրներ երկրաչափական ճիւղ են պարունակում իրանց մէջ:

Ե. Գծադրութիւն

Բոլոր հեղինակութիւն ունեցող մանկավարժներն ալս առարկայի աւանդութեան մասին տարբեր կարծիքներ են արտայայտում: Սակաւն ցանկալի է, որ ալն ուղղութիւնը դերիշխող հանդիսանալ, որը ֆիլոսոֆական մանկավարժութեան սկզբունքների վերալ է հիմնւած: Ըստ այդ ուղղութեան, պէտք է բոլոր աւանդելի առարկաներն իրար հետ կապած լինին, որպէս զի իւրաքանչիւր դասարանում աւանդող առարկաներն միասին, որպէս ամբողջութիւն, համապատասխանեն մարդկութեան կենցաղակրթութեան զարգացման մի պարբերութեան: Չանաղան տարածանքութիւնների առիթ չը տալու համար՝ պարզեմք մեր սածներն: Իւրաքանչիւր անհատ իւր կեանքի զարգացման մէջ անցնում է նոյն պարբերութիւններն, ինչ որ ընդհանրապէս մարդկութիւնը: Ինչպէս իւրաքանչիւր անհատ նախ անցել է իւր մանկութիւնը, նոյնպէս էլ մարդկութիւնը անցել է իւր մանկական հասակն: Մարդկութեան կեանքի առաջին պարբերութեան արդիւնքն է հէքիաթը: Հետեաբար, հիմնւելով վերոլիշեալի վերալ, պէտք է հէքիաթները լինին մանկան առաջին տարալ դասատուութեան ճիւղը, ըստ որում դա հոգեբանօրէն (psychologisch) ամենաուրտն է մանկան մտաւոր շրջանին: Իւրաքանչիւր դասատուն պէտք է, ըստ վերոլիշեալին, մարդկութեան կենցաղակրթութեան մի որ և իցէ պարբերութեան համապատասխանէ: Իսկ դորա համար էլ իւրաքանչիւր դասատուն պէտք է ալնալիս ճիւղ աւանդելի, որ արդիւնք լինի մարդկութեան այդ միջոցին համապատասխանող մտաւոր զարգացման ¹⁾: (Այս ֆի-

¹⁾ Համեմատիւ «Die Kulturhistorischen Stufen im Unterrichte der Volksschule». v. Dr. Richard Staude.

լօսօֆալական մանկավարժութեան սկզբունքը կարելի է մասնաւորել՝ փոխանակ մարդկութեան՝ իւրաքանչիւր ազգի վերաբերութեամբ) Այդ գլխաւոր և կենցաղակրթական նշանակութիւն ունեցող նիւթն ներկայանում է մեզ բարոյագիտութեան դասի մէջ (Gesinnungsunterricht)։ Այդ վերջինն է որոշում և մատակարարում միւս առարկաների դասատւութեան նիւթը։ Այժմ հասկանալի է, որ բոլոր առարկաներն իրար հետ սերտ լարաբերութեան մէջ գտնւելով՝ պէտք է լարմարւին ալն նպատակին ծառայելու, որ դասատունը ընտրել է իրան համար։ Ինչպէս դանաղան գոյների դասաւորութիւնից լաւաջանում է մի իւղանկար, ինչպէս իւրաքանչիւր գոյն օժանդակում է իւղանկարի մի որ և իցէ առարկայի հաւատարիմ պատճէնը ընդօրինակելու, ալնպէս էլ իւրաքանչիւր առարկայ պէտք է իւր ուժի չափ աշխատի, որ դասատունը կենցաղակրթական մի պատմական պարբերութիւն ներկայանալ։ Հետևաբար եթէ գծագրութիւնը նոյնպէս օժանդակող առարկաներից մէկն է, ապա դորա դասատւութեան համար կարևոր են դպրոցական զբօսանքներ։ Նորա նիւթը պէտք է ալն առարկան լինի, ինչ որ մանուկն տեսել, դիտել և նորան իւր հոգու մէջ ամուր տեղ է տւել։ Բնագիտութեան, պատմութեան, ուսողութեան և աշխարհագրութեան զբօսանքների միջնորդութեամբ դիտած ծննդավայրի նիւթերը կարող են գծագրութեան առարկաները լինել։

II.

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԶԲՕՍԱՆՔՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԴԱՏՈՑԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ։

Դպրոցական դաստիարակչական ազդեցութիւնը նսեմանում է ալն հանգամանքում, երբ ուսուցիչներն անձամբ աշակերտների հետ շատ քիչ են լարաբերութեան մէջ գտնւում։ Դասի ժամանակ ուսուցիչը ծանօթանում է աշակերտների հետ միմիալն միակողմանի կերպով, իսկ դասամիջոցներն էլ կարճ լինելով՝ խանգարում են ուսուցչի դիտաւորութեան իրազործումն։ Սակայն լարաբերութիւնը կարող է դպրոցական զբօսանքների ժամանակ տեղի ունենալ, ուր աշակերտները ներկայանում են ալնպէս, ինչպէս և իրապէս են։ Մանկական հոգին ճնշող նեղ դասարանին փոխարինում է անսահման բնութիւնը, ուր ուսուցիչն ոչ թէ խիստ կարգապահ է հանդիսանում, այլ առաջնորդ և մանկական ուրախ զգացումներին մասնակից։ Այժմ ուսուցիչն առիթ է ունենում դիտելու մանկան հոգու խորքերն, նա կարող է աւելի հնչողութեամբ մօտենալ երբեմն սորան, երբեմն նորան և հետազօտել հետաքրքիր դրոցի օգնութեամբ սանիկի սիրտը, զգացումները և ցանկութիւնները։ Այս դէպքից լատու վերաւի կարող է ուսուցիչն իւր սանիկին

ճանաչել և դատել: Ապա նա լաճախ կը խոստովանէր, որ այս կամ այն աշակերտի մասին սխալ կարծիք է կազմած եղել, որ սորան կամ նորան մինչև այսօր չէ ճանաչել: Նա լաճախ կը տեսնէ, որ այն աշակերտն, որին մինչև այսօր պարտաճանաչ է գտել, կոպիտ հասկանութիւն ունի: Դպրոցական զբօսանքները միջոցով կը տեսնէ նա բարի, գոհացուցիչ, խաղաղասէր, երախտապարտ և ընդհակառակն երախտամոռ, չարամիտ, դժգոհ մանուկներ: Քանիցս անգամ ուսուցիչն կը գիտէ, որ այս կամ այն մանուկը՝ կարծես թէ ճանապարհի նեղութիւնից ստիպած՝ անգթաբար կոխելով անցնում է արտերի սահմանները: Ոչ սակաւ կը տեսնէ նա և այնպիսի մանուկներ, որոնք չեն կարող ճանապարհն հանգիստ դնալ, առանց ծառերին խփելու, ճիւղեր պոկելու և խակ պտուղները զրպան լցնելու: Քաճախ նորա ականջին կը հասնեն աշակերտների իրար մէջ տեղի ունեցած խօսակցութիւններն, որոնց մէջ անբարոյականութեան հետքեր կը գտնէ. նա պէտք է տարաբաղդաբար տեսնէ թէ ի՞նչպէս այս կամ այն աշակերտն անգթաբար սպանում է մի որ և իցէ կենդանի, թէ ի՞նչպէս մի քանիսն ծաղրում են բիւռ շալակած գիւղացուն: Արդար և ճշմարիտ դաստիարակն այսպիսի դէպքեր տեսնելիս կը վշտանալ. սակաւ միայն ալ ուսումնասիրութեան միջոցով կարելի է մաքրել աշակերտների սրտերն, և հէնց այդպէս կարող է նա աշակերտի լաւ և վատ կողմերն ճանաչել, նորա սրտի մէջ արմատացած չարութիւնները գիտնալ՝ ալդ ամենը հիմնովիին արմատախիլ անելու մտքով:

Սորանով չէ սահմանափակուած դպրոցական զբօսանքի նշանակութիւնը դաստիարակութեան գործի մէջ: Ուսուցչի և աշակերտի մէջ տեղի ունեցած չարաբերութիւնը կարող է բարեկամական բնաւորութիւն ստանալ, որի հետեանքն այն կը լինի, որ աշակերտը կը սկսէ իւր ուսուցչին սիրել և չարել, և անուհետ և կը ճանաչէ նորան իբրև բարի խորհրդատու և ճշմարիտ բարեկամ:

Եթէ աշակերտներին ցածր դպրոցական զբօսանքների միջոցով ուսումնասիրել իրանց ծննդավայրը, ալն ժամանակ կը վառւիճոցա սէրը դէպի իրանց երկիրն: Ծննդավայրի առաւելութիւններն իմանալուց կը զարգանալ նոցա մէջ պարտաճանաչութիւն դէպի ալն կտոր հողն, որում նոքա ծնւել, սնւել և մեծացել են, և որից կապած են մանկական կենաց ամենաքաղցր լիշողութիւնները: Նոքա կը սովորեն իրանց սրտին մօտեցած ալդ վայրը գիտակցութեամբ սիրել և ձեռքից բաց չը թողնել: Իւրաքանչիւր բարձրաւանդակ և ձոր, իւրաքանչիւր անտառ և դաշտ, իւրաքանչիւր հովիտ և մարդադետին, իւրաքանչիւր անկիւն, ուր նոքա իրանց մանկութեան սուրբ ժամերն են անցրել՝ անգին կը լինի նոցա համար: Եւ միթէ կարող է մոռացւել ամենաչնչին առարկան անգամ, եթէ նա մայրենի ծանօթ երկրում զուգորդւելով քաղցրալիւր տպաւորութիւնների հետ, մանկան մտաւոր բջիջներում ևս գիտակցական որոշ մտապատկերներ կազմէ...

«Աշխարհիս մէջ ամենաարդար դործն և աննկարագրելի ուրախութեանց աղբիւրն է բնութեան հետ զբաղումն», ասում է Գէօթէն: Մեր սանիկները պէտք է գիտակից լինին ալդ միտքն և համոզւան, որ ոչինչ չը կա՛ն աւելի ուրախացուցիչ, որքան բնութեան ուսումնասիրութիւնը, որի գաղտնիքներն անչափաքան խորութիւններ ունին և որ սակալն մարդուս թոյլ տրւած է սուր հալեացքներ նետել ալդ խորութեանց մէջ: Մեր դպրոցները չեն ստեղծում, չառաջացնում աշակերտների մէջ ալդ համոզմունքն: Յաճախ կը տեսնէ ընթերցողը աշակերտներ, որոնց օտարոտի է բնութիւնը և որոնք կատարեալ սառնասրտութեամբ են նալում նորա գեղեցկութեան վերալ: Գէօթէն ալդպիսիների համար ասում է. «Նոցա զգալարանքները փակ են և սրտերը մեռած»:

Մինչև անգամ չաճախ կը հանդիպես հասակաւոր անձնաւորութիւնների, որոնք մինչև անգամ իրանց ծննդեան տեղի չըջակալքում գտնուող սարերը, հովիտները, անցքերը, անտառները, գետերը, գետակները, կենդանիները և բոյսերը չեն ճանաչում, չը նալելով, որ իւրաքանչիւր օր առիթ ունին դիտելու Աշպիսիների մէջ չէ՛ դարգացած բնութեան ճաշակը, իսկ դորա զարդացումն կարող է տեղի ունենալ զպրոցական դրօսանքի միջոցով: Թէև անուրաճալի է, որ մի լառ դասատուութիւն դասարանի մէջ չառ բան կարող է անել բնութեան ճաշակն դարգացնելու նպատակով, սակալն խօսքերը չեն կարող մարդուս վերալ ալն տալաւորութիւնը դործել, ինչ որ բնութիւնը անմիջապէս գործում է: Ալն զգացումներն, որոնք ստանում է աշակերտների թափառող խումբը մի անտառ մտնելիս կամ ծաղկափթիթ մարգագետինների մօտով անցնելիս, չէ՛ կարող ամենալաջող դասատուութիւնը չառաջացնել արտաքու դրօսանքի:

Եթէ՛ դպրոցական դրօսանքներին չաջողում է դասատուութեան հետ ձեռք ձեռքի տւած սանիկների մէջ զգացումներ չառաջացնել և նոցա աշակերտիւնը դրաւել բնութեան գեղեցկութեամբ, նապա չուսալի է, որ աշակերտի բնութեան հետ ունեցած իւր չարաբերութիւնը ընդմիշտ կը պահպանէ: Նոյնպէս չը մոռանանք փշել, որ մի ճշմարիտ դաստիարակ պէտք է բնութեան գեղեցկութիւնից Եզուտ քաղէ և աղղէ աշակերտի կրօնական զգացմանց վերալ: Ժամանակ է վերջապէս թողնել կրօնական գաղափարների լոկ տեսական աւանդումն: Ո՛րն է աւելի լառ միջոց բան բնութիւնը՝ Աստուծոյ գաղափարն աշակերտների մէջ ամրացնելու:

Եթէ՛ ճիշդ է, որ բնութիւնը մարդուս սրտի մէջ զգացումներ է չառաջացնում, ապա պէտք է ալդ զգացումներն արտապատեն և չը խափանեն: Ալդ վերջինների ճշդութիւնը դաստիարակութեան ոխերիմ թշնամին է: Մարդ չէ՛ կարող հանգստութիւն գտնել, մինչև սրտի մէջ լիքն ըզգացումներն չը թափէ—չը թեթեանալ ալդ բեռից: Ահաւասիկ զգացմանց ալդ արտապատութիւնն է՝ երգը: Ալդ վերջինը դպրոցական դրօսանքի անբաժան բարեկամն է: Ա՛խ, ինչպէս թեթեանում է մարդուս սիրտն, երբ

բնութեան գեղեցկութիւնը ղրտեղիս՝ գեղեցիկում է իւր ձալնը։ Թէև տարաբաղդարար քիչ հալկական երգեր ունինք, որոնց նիւթը բնութիւնից է վերցրած, սակայն եղածից պէտք է օգտուել։ Այս ղէպքում, կարծես, մեր բանաստեղծները վարակւած են հայրենասիրական երգերի ստեղծագործութեամբ, թէև այս արղիւնք է միտն բանաստեղծական կեղծ հանճարի։

III.

ԱՅՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՆ, ՈՐՈՆՑԻՑ ԿԱՌՈՒՄՆ ՈՒՆԻ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԶԲՕՍԱՆՔԻ ԱՐԴԻՒՆԱՌՐ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆ.

Աւելորդ չի լինիլ թւել այն ղլխաւոր պալմաններն, որոնցից իսկապէս կախւած է դպրոցական դրօսանքի լաջողութիւնը, որովհետեւ այդ վերջինը չէ մի հասարակ դրօսանք, ալ գաս, որն ունի իւր սիստեմատիկական նպատակն։

Նախ, ինչպէս բարեխիղճ ուսուցիչը դպրոցի դասատւութեան համար մանրամասն պատրաստում է, այնպէս էլ պէտք է դրօսանքի համար պատրաստուի։ Մեր ասածներից հետեւում է, որ ուսուցիչն աշակերտի ծննդավայրը և նորա մերձակալ շրջակայքը, ըստ նորա աշխարհգրական, պատմական, բնագիտական տեսակետից հիմնովին պէտք է ուսումնասիրած լինի։ Եթէ այդ ուսումնասիրութիւնն էլ տեղի է ունեցել, պահանջւում է իւրաքանչիւր դրօսանքի համար մասնաւորապէս հիմնովին նախապատրաստուել։ Ուսուցիչն պէտք է կատարեալ տեղեակ լինի այն տեղին, ուր պէտք է աշակերտները գնան, և այն առարկաներին, որոնց վերաջ աշակերտների ուշադրութիւնն պէտք է դարձնել։ Նա պէտք է սկզբից իրան հաշիւ տւած և չափած լինի այն տարածութիւնն, ուր դրօսանքը տեղի է ունենալու, որպէս ղի աշակերտները չը լողեն ու չը վնասեն իրանց առողջութիւնը։ Մի խօսքով՝ ուսուցիչը պէտք է ամբողջ դրօսանքից պարզ գաղափար ունենալ, իսկ այդ կարող է տեղի ունենալ, եթէ նա սկզբից այցելէ այն տեղերն, ուր պէտք է իւր աշակերտներին լետող առաջնորդէ։

Իւրաքանչիւր դպրոցական դրօսանք պէտք է մի մօտաւոր նպատակ ունենալ, որը բոլոր մանուկներին պէտք է ծանօթ լինի։ Աննպատակ թափառելն չէ կարելի դպրոցական դրօսանք անուանել, որովհետեւ դպրոցն է կամքի ղարգացման տաճար։ Հետեաբար, պէտք է աշակերտներին սկզբից լալտնել, թէ մենք կամենում ենք ալօր ալս ինչ ղիւղն ալցելել և ղիւղացիների արտերում ցանած բոլսերին ծանօթանալ, կամ այն ինչ լճակի մօտ շրջել և ղիտել այն բոլսերն, որոնք աճում են նորա ալիերին և այն կենդանիներն, որոնք ապրում են այդ փոքրիկ լճակում։ Կամ ուղում ենք տեսնել մի ալ գիւղի մէջ գտնուղ աւերակներն։ Այսպէս՝ աշակերտներին նպատակին ծանօթացնելուց լետող, պէտք է նոցանից պահանջել, որ նո-

քա ալն բոլորն առնն, ինչ որ ալդ աւերակի մասին գիտնն՝ տեսնել և լսել են:

Բոլոր աշակերտները պէտք է ունենան իրանց հետ քսակներ իրանց ուտելիքներով, բացի ալդ՝ ուսումնարան բերելու համար ալն բոլորն, կամ ալն հանքերն և ալ առարկաներ, որոնք կարելի է քսակի մէջ դնել: Ուսուցիչն պէտք է որոշէ թէ ինչ ժամերում պէտք է ուտել: Կարող է նաև պատահել, որ գիւղում միան և կաթ ու մածուց պատւիրեն. ուսուցիչը չը պէտք է իւր համար աշակերտներին ջուկ աւելի բան պատւիրէ:

Կարողական զբօսանքի ժամանակ պէտք է խիստ կարգապահութիւն լինի: Սորան կարող է օժանդակել մասամբ ուսուցչի և աշակերտի բարեկամական վարարութիւնը. սակալն պէտք է աչքի առաջ ունենալ մի քանի որոշ կարգապահական օրէնքներ, որոնք անհրաժեշտ են զբօսանքի ժամանակ: Նախ՝ ալն աշակերտներն, որոնք ալդ զբօսանքին մասնակցելու են, պէտք է զպրօցի բակում զոլդ-զոլդ կանգնեն դէմքերը դէպի ուսուցիչըն արած: Ալդ վերջինը բացատրում է, թէ մի որ և իցէ առարկալ գիտելիս, ինչպէս պէտք է իւր շուրջը խմբւեն, որ իրար չը խանգարեն:

Ապա սկսում է գնացքն: Առհասարակ ուսուցչից է կախած թէ աշակերտներն ինչպէս պէտք է ճանապարհին քալեն. եթէ տղայք են՝ պէտք է քիչ թէ շատ դիւտրական խտտութեան հետեւեն, եթէ աղջկեքք են՝ թողնել իրանց կամքին: Գնացքի ժամանակ պէտք է ուսուցիչն երբեմն մէկին, երբեմն միւսին մօտենալ և զրուցէ. հետեւաբար, սխալ կը լինէր, եթէ ուսուցիչն անխօս լստելից գնար: Եթէ ճանապարհին դիտելու մի որ և իցէ բան կալ, պէտք է ծափահարութեամբ կանգնելու նշան տալ: Դիտողութիւնից և խօսակցութիւնից վտոլ պէտք է կրկին գնացքն իւր տեղից շարժւի: Եթէ մի որ և իցէ դէպքում պէտք է աշակերտները կանգ առնեն հանգստանալու համար, կարելի է նոցա երգել տալ կամ խաղացնել, սակալն ուսուցիչն ինքը պէտք է որոշէ ալդ խաղն, ըստ որում եթէ աշակերտներին մնալ, ժամեր կը տեւ մինչև որ համաձայնեն իրար հետ:

Դիտողութեան ժամանակ պէտք է աշակերտները գիտակից լինին, որ կարեոր է լարւած ուշադրութեամբ դիտել առարկան, որից վտոլ պէտք է նոքա իրանց խօսքերով նկարագրեն ալն, ինչ որ տեսնում են: Վերադառնալիս անհրաժեշտ է երգեցողութիւնը, որպէս զի լոգնածութիւնը մոռանան: Կարողական զբօսանքների թիւը չը պէտք է մի քանիսով վերջացնել. մի երկու դէպքեր չեն կարող գոհացուցիչ լինել իւր ալդ գործը հասկացող ուսուցչի համար:

Իսկ իւրաքանչիւր պարտաճանաչ ուսուցիչ, եթէ նա դիտէ անձնւորութեամբ կամ հաւատարմութեամբ ծառայել իւր բարձր կոչման, նա կը հետադատէ իւր սուրբ նպատակին հասնելու բոլոր միջոցներն, ըստ որում և ըմբռնելով զբօսանքի կարեորութիւնը, կ'ուսումնասիրէ և նորանից ա-

ւելի շատ օգտուել կը կարողանալ, քան մեր գրիչը պատեղ բացատրել կարողացաւ: Միայն աչն ուսուցիչն, որ, իւր սուղ գիտութեամբ բաւականանալով, իւր համար օրէնք չէ դնում օրըստօրէ լառաջագիմելու, ապա և չէ օգտուում ամբողջ ուսումնական աշխարհում հաստատապէս ընդունած դաստիարակչական միջոցներէց և պալմաններէց և մոռնում է մեր շեշտած կարևոր կէտերը՝ թո՛ղ նա անուշադիր թողնէ մեր լօգւածն, որովհետև աղպիսիների համար չէ գրւած մեր մանկավարժական գրուցակցութիւնը: